

С. П. Тараненко, В. В. Янченко

(Київ)

РОСЛИННИЙ ЛАНДШАФТ ДИТИНЦЯ ВЕРХНЬОГО КИЄВА У ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧАС. СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ

У роботі представлена спроба реконструкції рослинності на території Верхнього Києва у X—XIII ст. Висновки базуються на результатах палінологічного, палеоботанічного, геоморфологічного аналізу, а також даних археології та письмових джерел. Територія міста розбита на ряд зон (рядові садиби, феодалний двір, монастирські та міські землі тощо), у яких, на думку авторів, повинні простежуватись спільні риси рослинного ландшафту.

Ключові слова: Київ, садиба, монастирські землі, оригінальний рослинний покрив, городні культури, садові культури.

Питання щодо рослинного ландшафту давнього Києва довгий час залишалося не просто відкритим, а й навіть знаходилося поза увагою науковців. За останні десятиріччя були опубліковані декілька статей з результатами палінологічних та палеоботанічних аналізів, в яких безпосередньо мова йшла про рослинність Верхнього Києва X—XII ст. як природного так і антропогенного походження [Безусько, 2000, с. 279—283; 2000а, 389—391; Пашкевич, 1991, с. 3; 1997, с. 40—41; 2002, с. 211—213]. Була спроба об'єднати всі існуючі дані з цієї проблематики, враховуючи результати вищеназваних аналізів, а також дані геоморфології, археології, писемних та наративних джерел. При проведенні порівняльного аналізу між різними джерелами дослідження даної проблематики автори дійшли висновку, що найбільша кількість збігів припала на наступні види дерев: дуб, сосна, липа, ясен, вільха, волоський горіх, ялина; садових — яблуна, слива та вишня; чагарників — малина, терен; городніх — буряк, горох; лікарських — валеріана, материнка, конвалія звичайна, гірчак зміїний; декоративних — волошка синя, рутвиця орликолиста; велика кількість зернових культур та безліч бур'янових рослин [Тараненко, Янченко, 2011].

До недавнього часу досить важко було уявити, що в наші дні така інформація зацікавить не тільки дослідників середньовічних міст, а й набуде більш конкретного, прикладного застосування. Мова йде про проект В.В. Янченко парк «Київська Русь». Мета цього проекту — відтворення культурної столиці східнослов'янських держав, стовпа світової культури, відтворення, з максимальною історичною достовірністю культурного і архітектурного образу дитинця Києва V—XIII ст. у масштабі 1 : 1 і створення атмосфери Київської Русі. Проект реалізується, як будівництво дитинця Києва (місто Володимир) в його історичних розмірах і історичному оточенні, а саме будівель і споруд, що існували в V—XIII ст.: оборонних споруд, палацу князя Володимира, палацу княгині Ольги, Десятинної церкви, ротонди, гридниць тощо. На основі всіх знань сучасної науки, з урахуванням історичних, етнографічних й археологічних даних. Вражає не тільки масштабність проекту, а й принципова точка зору на абсолютну науковість проекту. При робочій групі, що створює цей проект, заснований історичний клуб, до складу якого входять провідні спеціалісти слов'яно-руської археології України та Росії: В.О. Булкін, М.М. Ієвлев, С.В. Белецькій, А.І. Ганжа, Г.Ю. Івакін, О.М. Іоанісян, А.О. Козловський, А.М. Кірпічников, В.К. Козюба, О.В. Комар, О.І. Кутовой, Ю.А. Лівшиць, В.І. Лук'янченко, М.І. Мільчик, С.Я. Ольговський, В.Ф. Отченашко, М.А. Сагайдак, Р.В. Терпиловський. Така потужна група гарантує своєю участю в проекті науковість висновків щодо запланованих реконструкцій.

Спроба відтворення рослинного ландшафту Верхнього Києва, безумовно, має базуватися на історико-топографічній основі [Асеев, 1982,

с. 160; Толочко, 1972] з обов'язковим урахуванням соціальних характеристик об'єктів. Не викликає сумніву те, що насадження на рядових садибах відрізнялися від насаджень боярських та монастирських дворів, не кажучи вже про площі майданів та навколишній простір біля палаців і сакральних споруд.

Для детального розгляду запропонуємо розбити історико-топографічні райони міста, що могли мати оригінальний рослинний покрив, на наступні групи: рядові садиби, боярські садиби, територія монастирів, простір навколо сакральних споруд, простір навколо князівських палаців та вільний від будь якої забудови, простір (торгові площі, можливо, парки-сади).

Рядові садиби. Найбільша кількість досліджених садиб відкрита у «місті Володимира», на території деяких з них зафіксовано ювелірні та косторізні майстерні [Кирилович, 1982]. Але в зв'язку з тим, що ці дослідження проводилися на досить невеликих ділянках, встановити площу і структуру їх забудови досить складно [Козловський, 2008, с. 241]. Для аналогії ми можемо скористатися даними для цього періоду з Київського Подолу, де площа рядових садиб складала за А.І. Кутовим — 120—250 м² [Кутовий, 1981, с. 66] і за П.П. Толочком 250—350 м² [Толочко, 1981, с. 90]. Для того, щоб гіпотетично уявити можливість насаджень на території рядових садиб, необхідно чітко уявляти, яка площа залишалася вільною від забудови та господарських комплексів. Можна скористатися підрахунками дослідників Новгород, які, аналізуючи масову забудову, використовували коефіцієнт щільності забудови садиби. Виявилося, що на новгородських розкопках площа споруд ніколи не перебільшувала 50 % від площі садиби [Петров, Сорокін, 1997, с. 54—63]. Тобто ми можемо уявити, що більша половина території садиби була не забудована, але треба враховувати вірогідність існування наземних легких господарських будівель (які погано фіксуються під час розкопок), відхоже місце (або компосна яма), місце під транспортний засіб та можливі фуражні заготовки, переходи між об'єктами у внутрішньому просторі садиби, та місце для можливих специфічних для господаря потреб (наприклад, якщо це ремісник тоді необхідно більше площі для виробництва — місце для заготовки сировини для його продукції тощо). Після цих врахувань вільна територія зменшиться щонайменше вдвічі. Також дуже важливим для майбутньої реконструкції є чітке уявлення основних прийомів планувальної організації садиб: розміщення основних груп споруд у тильних стосовно вулиці ліній частоколів; уздовж червоних ліній; уздовж бокових ліній частоколів; з житлами в тильних лініях і допоміжними спорудами — в бокових; «Г» і «П»-образне планування споруд, що переходить в суцільну периметральну; вільне планування [Кутовой, 1981, с. 66].

Дані палінологічного та палеоботанічного аналізів підтверджують наявність на садибах

городніх культур — буряка, гороху. Виходячи з представлених вище цифр можливо вільної площі садиб, можна вважати, що рядовий киянин мав невеликий город, але виключно для власних потреб. Оскільки за літописними даними городи киян могли розташовуватися за межами міста, на північний захід від Подолу, в районі р. Либідь [Тараненко, Янченко, 2011]. Більш вірогідною нам здається присутність окремих плодкових та ягідних дерев — яблуні, груші, вишні, сливи, волоського горіха та ягідних чагарників — терну, малини, залишки зерен яких зафіксовані на давньоруських садибах [Пашкевич, 1997, с. 41]. Власне кажучи, присутнім на садибі було те, що може бути в нагоді в господарстві, але не в промислових масштабах.

Боярські садиби. Свідчення про існування боярських садиб (або феодальних дворів) у Верхньому Києві неодноразово трапляються в літописах та підтверджені дослідниками [Богусевич, 1957, с. 14; Каргер, 1959, 263—284]. Більшою мірою великі феодальні двори були характерні для Верхнього міста, що було осередком земельної знаті і багатого купецтва. На жаль, прослідкувати їх розміри також не вдалося. На Подолі виявлено середні садиби (600—700 м²), в яких, судячи з розкопок на Червоній площі, проживали представники купецького стану. Садиб великих, площею 1000 м² і більше, добре відомих по розкопках Новгород, на Подолі не знайдено. Це не означає що їх не було [Толочко, 1981, с. 91]. Також П.П. Толочко, використовуючи літописну статтю 945 року про дитинець Києва часів княгині Ольги, припустив, що на «территории древнейшего детинца, занимавшего площадь около 2 га, во второй половине XI в. находились четыре боярские усадьбы. Если предположить, что примерно половина этой площади отошла к расположившимся здесь усадьбам Десятинной церкви, «Деместника» и Мстислава, то и тогда можно считать, что на одну боярскую усадьбу придется болем чем 2000 м². Конечно же, здесь проживали не только семьи названных бояр, но и многочисленная челядь, а также ремесленники» [Толочко, 1981, с. 91—92]. Всього за підрахунками П.П. Толочка з 16 дворів міського патріціату Києва, які називає літопис, близько десяти, що належали боярам та воеводам, можна локалізувати у Верхньому місті (Никифора, Коснячка Чудіна, Гордятина, Воротислава, Путятя, Гліба, Ратши, Борислава і Василька) [Толочко, 1972, с. 119].

Для реконструкції необхідно враховувати досвід дослідників Новгород, які прослідкували тенденцію зменшення коефіцієнта площі забудови при збільшенні розміру садиби, при цьому «середні» та «більші» садиби характеризуються виключно розрідженою щільністю забудови [Петров, Сорокін, 1991, с. 56]. Таким чином, менша експлуатація території під забудову та господарські об'єкти, дозволяє розміщення об'єктів, не пов'язаних з господарською діяльністю, а більше

з естетичним навантаженням. Треба враховувати, що соціальна стратифікація накладала свій відбиток і на таку сторону побуту, як внутрішнє планування садиби-двору. Тому можливим може бути розміщення, як плодкових дерев (вишня, слива, яблуна) в вигляді невеликого саду, так і квіткого палісаднику (волошка синя, рутвиця орликолиста) та дерев, які не обов'язково були корисними з-за своїх плодів, а несли естетичне задоволення своїм виглядом чи могли відповідати своєрідній моді, законодавцем якої міг бути, звичайно, князь та його найближче оточення.

Монастирські землі. Серед відомих на X—XIII ст. монастирів Києва, що базувалися у Верхньому місті, нам відомі Янчин, Федорівський (місто Володимира); Георгіївський, Ірининський (місто Ярослава); Михайлівський Золотоверхий (Дмитріївський) (місто Ізяслава-Святополка); Семенівський (Копирів кінець) [Толочко, 1972, с. 128—129; рис. 36]. Враховуючи те, що територія Києва, безумовно, була розпланована, і, напевно, дуже рідкими були випадки змін в планувальній структурі, площа монастирських господарств не зазнавала змін.

Монастирі традиційно мали своє господарство, але ж в основному за межами міста, на землях, подарованих чи виділених князем; як правило, там було присутнє городництво. В центрі міста звичайно важко через брак землі розбити великий сад, парк чи палісадник, як наприклад, в Києво-Печерській Лаврі.

Зелені насадження на території Києво-Печерської Лаври є своєрідним композиційним елементом пам'яток архітектури. Вони відігравали важливу роль у їхньому образному сприйманні. Прямих картографічних джерел цього періоду майже не збереглося. Дуже скупі літописні згадки про монастирські сади. Не забезпечують достатньої інформації поодинокі зображення рослин в іконографічних джерелах.

На прохання дирекції заповідника, Ботанічний сад Академії наук України ім. М.М. Гришка, розробив проект реконструкції насаджень на території Києво-Печерського заповідника. Загальновідомо, що крім дуба, акації, ялини, тополі, кленів традиційними для лаврської флори були плодіві дерева, такі як яблуна, вишня, горіх грецький; з декоративних: липа серцелиста, клен гостролистий, а також грабові та ільмові. Садове квітництво вважалося однією із особливостей Києво-Печерського монастиря. Серед квітів, що часто згадуються в монастирських книгах, — примули, незабудки, лілії. Особливого значення мала така квітка, як барвінок. Розквітала вона на цвинтарях і на територіях монастирів ранньої весни. В старовину монастирі буквально були засаджені цією синьою квіткою. Рослина не вигабаглива, багаторічна, з нею пов'язано багато цікавих легенд [Толочко Л., 2007, с. 35, 36].

Досвід проекту відродження рослинності Києво-Печерської Лаври може бути корисним

і для нашого проекту, оскільки проектанти передбачають вирощування у кожному секторі окремої деревної породи. Автори дають рекомендації, як висаджувати плодіві, на якій відстані одне від одного. Той перелік рослин, що пропонується для висадки, відповідає деревно-чагарниковим насадженням монастирських садів на рівні видів [Лазайкін, 1995, с. 128].

Простір навколо сакральних споруд та князівських палаців. Ми об'єднали ці дві групи об'єктів, тому, що, на наш погляд, саме навколо них рослинність могла бути ідентичною — величною, розкішною, неординарною. Минулі роки існували звичаї та традиції у використанні насаджень біля храмів, княжих палаців і інших споруд. Зв'язок природи з архітектурним ансамблем є частиною національного колориту. Архітектурні споруди, об'єднані в одне гармонійне ціле з зеленими насадженнями, створюють неповторні за своєю красою комплекси [Толочко Л., 2007, с. 32].

На сьогоденній день існуючі результати аналізів, звичайно, не зможуть дати чітку відповідь про те, що саме могло рости біля чи навколо найбільших, найвеличніших споруд в місті. Але, напевно, найкрасивіші, наймогутніші дерева, що можуть асоціюватися з владою. Серед дерев, зафіксованих аналізами, могли бути дуб, ясен, ялини і т. д. Але при всій повазі до результатів аналізів, екстер'єр комплексу князівського палацу міг, наприклад, прикрашатися вічнозеленими рослинами, які асоціюються з вічним життям. Це може бути туя, кипарис. Київ протягом всього свого існування був великим торговим центром, до якого з'їжджалися купці з різних країн. Цілково ймовірно, що вони серед іншого товару привозили з собою і рідкісні рослини та їх насіння. Крім цього, найдивовижніші рослини могли потрапляти до Києва в якості військових трофеїв. Підтвердженням цьому є згадка в літопису про повернення князя Олега з походу на Константинополь, де серед військових трофеїв — «золота, павалок, вина і всякого узороччя», згадуються «овочі». Очевидно, що йдеться не лише про овочеві культури, а й про різноманітні, і в першу чергу вічнозелені рослини, які культивували у Візантії.

Але для того, щоб прикрасити територію садиби вічнозеленими рослинами не обов'язково завжди імпортувати. Оскільки навіть в наші дні в Києві на території національного природного парку «Голосіївський» росте представник вічнозелених рослин — ялівець звичайний — *Juniperus communis* з родини кипарисових — *Cupressaceae*. Ми можемо вважати, що у Києві в давньоруські часи могли рости місцеві види вічнозелених рослин.

Ідея оздоблення вічнозеленими рослинами була також запропонована спеціалістами Ботанічного саду НАН України ім. М.М. Гришка в проекті реконструкції рослинності Києво-

Печерського заповідника. Для вертикального оздоблення стін вони пропонують використовувати площі звичайний — *Hedera helix* — вічнозелений чагарник, який своїм численним присоскоподібним корінням чіпляється до дерев, каміння й інколи сягає до 30 м висоти (лист № 5).

Вільний міський постір. В цю групу можуть входити торгові площі, майдани, можливо, парки. Ця соціально-топографічна категорія виявляється найбільш складною, оскільки археологічних даних не існує, єдине, на що ми можемо спиратися, це писемні джерела, які свідчать про існування Бабиного Торжка — торгові площі навпроти Десятинної церкви [Літопис Руський, 1989, с. 531].

Про існування подібних об'єктів писав В.А. Богусевич, який виділив на території «міста Володимира» для XI—XIII ст. крім феодальних та церковних дворів — одну «общественную площадь» [Богусевич, 1957, с. 19]. Рослинність в таких місцях, звичайно, має бути організованою, такою, що підкреслює важливість цього місця і зв'язок його з владою, оскільки нам відомо, що саме торгові площі були місцями, де проголошувалися державні укази, де завжди збиралися люди. Тому навіть від організації простору цієї площі залежало дуже багато. Можливо, по периметру могла бути дубова алея, а по центру, наприклад, — ялина.

Реконструкція рослинного ландшафту Верхнього Києва, безумовно, складне питання, що потребує об'єднаних зусиль археологів, істориків, архітекторів, ботаніків та спеціалістів з ландшафтного дизайну. Розроблений науковий апарат, що склався з результатів палеологічного та палеоботанічного аналізів [Тараненко, Янченко, 2011] стане надійним підґрунтям у вирішенні даної проблеми. Обережне використання писемних джерел та останніх розробок спеціалістів Ботанічного саду може закріпити існуючі дані та дозволить втілити в життя ідею авторів проекту «Парк Київська Русь».

Асеев Ю.С. Архитектура Древнего Киева. — К., 1982.

Безусько А.Г., Безусько Т.В., Івакін Г.Ю., Томашевський А.П., Безусько Л.Г. Перші відомості про флору та рослинність Києва у X ст. н. е. (за матеріалами палеологічних досліджень) // Наук. зап. НАУКМА. — 2000. — Спец. вип. — Т. 18, ч. 2. — С. 279—283.

Безусько Т.В., Томашевський А.П., Івакін Г.Ю. Нові дані про флору та рослинність стародавнього Києва (за матеріалами палеологічних досліджень) // Наук. зап. НАУКМА. — 2000. — Спец. вип. — Т. 19. — С. 389—391.

Богусевич В.А. Про феодальні двори Києва X—XIII ст. // Археологія. — 1957. — Т. XI. — С. 14—20.

Каргер М.К. Древний Киев. — М.; Л., 1959. — Т. I; 1961. — Т. II.

Килиевич С.Р. Дитинец Киева IX — первой половины XIII века. — К., 1982.

Козловський А.О., Ієвлев М.М. Садиба першої половини XIII ст. в «місті Володимира» давнього Києва // Дньєслово. — 2008 — С. 241—257.

Кутовой А.И. Усадьбы как основные элементы градостроительной структуры древнерусского города // Древнерусский город. — 1981. — С. 66.

Лазайкін Л.Д. До питання про відновлення зелених насаджень на території Києво-Печерського заповідника // Архитектурно-археологические исследования в Киеве и Киево-Печерской Лавре. — 1995. — С. 124—130.

Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. — К., 1989.

Пашкевич Г.А. Палеоботанические находки на территории Украины. Древняя Русь. Каталог. Препринт. — К., 1991.

Пашкевич Г.О. Палеоботанічні дослідження Києва. // АДУ. — 1997. — С. 40—41.

Пашкевич Г.О. Палеоботанічні дослідження 2001 року // АБУ 2000—2001 р. — 2002. — С. 211—213.

Петров М.И., Сорокин А.Н. О размерах усадеб древнего Новгорода // Новгород и Новгородская земля. История и археология. — 1997. — Вып. 11. — С. 54.

Проектные разработки по теме «Реконструкция насаждений Киево-Печерского заповедника». — 1986. — Лист № 5.

Тараненко С.П., Янченко В.В. До питання про реконструкцію рослинного ландшафту Верхнього Києва X—XIII ст. як природного, так і антропогенного характеру // Лаврський альманах. — 2011. — У друці.

Толочко Л. Зелені насадження на території Києво-Печерського монастиря і проблема вирішення озеленення у монастирських комплексах // Київська старовина. — 2007. — № 6. — С. 30—41.

Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1972.

Толочко П.П. Массовая застройка Киева X—XIII вв. // Древнерусские города. — 1981. — С. 63—94.

С. П. Тараненко, В. В. Янченко

РАСТИТЕЛЬНЫЙ ЛАНДШАФТ ВЕРХНЕГО КИЕВА В ДРЕВНЕРУССКОЕ ВРЕМЯ. ПОПЫТКА РЕКОНСТРУКЦИИ

В работе представлена попытка реконструкции растительности на территории Верхнего Киева X—XIII вв. Выводы основываются на результатах палеологического, палеоботанического, геоморфологического анализов, а также данных археологии и письменных источников.

S. P. Taranenko, V. V. Yanchenko

VEGETABLE LANDSCAPE OF UPPER KIEV IN OLD RUSSIAN TIME. ATTEMPT OF RECONSTRUCTION

This article presents the attempt of reconstruction of vegetation in of Upper Kiev X—XIII ct. Conclusions are based on results of palynological, paleobotanic, geomorphologic analyses, and also on the archaeological information of and writing sources.